

Aplicacións didácticas dos refráns

María Rosario Soto Arias

I.E.S. Eusebio da Guarda. A Coruña

Luís González García

Universidade da Coruña

O obxectivo deste traballo eminentemente práctico é ofrecer aos docentes de bacharelato un pequeno corpus de exercicios cuxa materia prima son os refráns galegos. O enfoque é dobre: inmanente –o refrán como obxecto de estudo de seu– e transcendente –o refrán ao servizo da lingua e da literatura.

From an essentially practical point of view, this paper offers secondary school teachers a small set of exercises whose raw material is an extendable compendium of Galician sayings. The approach is twofold: immanent –the saying as an object of study by itself– and transcendent –the saying in service of language and literature.

0. Introducción

Hai unha serie de valores, a fina sabedoría, a graza, a ironía por veces escarniña, a beleza, a pertenza a un ámbito cultural común paneuropeo, etc., que converten os refráns en instrumentos excelentes para o traballo cotián na aula. Entre eses valores, gustaríanos salientar un par de aspectos: o demótico, pois en sociedades democráticas sempre é importante reafirmar a creatividade e en síntese a intelixencia do pobo; e o filosófico, canto que este contido, presente nunha discreta porcentaxe de refráns (*o cultivar ben a terra goces tranquilos encerra*), nos ofrece óptima materia de conversa ou diálogo cos alumnos, establecendo apartes deleitosos na rutina e no *stress* dos prolixos programas do bacharelato. Precisamente para eles, para os alumnos de galego do nivel de bacharelato, é para quen, idealmente, foi concibido este traballo.

Traballo que dividiremos en dúas partes. Na primeira o enfoque será inmanente: aproximámonos ao refraneiro e observamos características de seu ou en relación con

outros refraneiros ou coas fontes dos mesmos. Na segunda parte o enfoque será transcendente: o refrán ao servizo do programa docente; o núcleo metodolóxico consistirá basicamente en que os refráns se convertan en materia con que exemplificar distintos aspectos da teoría lingüística ou da literatura.

1. Enfoque inmanente

1.1. Estrutura bimembre. Moitos refráns teñen unha estrutura bimembre (*O que veza os grellos lambe os dedos*). Podemos pedirllas ós alumnos que localicen unha ducia de exemplos dándolles nós bibliografía ou, unha vez que levemos un tempo traballando cos refráns e teñamos un corpus suficiente, que procuren daquela eses doce casos.

1.2. A rima. Procederemos igualmente. Deben localizar casos de rima asonante (*O que ten vergonza quédalle a barriga sonsa*) e casos de rima consonante (*Moscatel non vai ao pichel*).

1.3. A elipse. Nos seguintes casos o alumno repoñerá o verbo que lle pareza pertinente:

a) <i>A escote un boi.</i>	b) <i>A gando bravo, corda longa.</i>
c) <i>A mal tempo, boa cara.</i>	d) <i>A morrer, morrer farto.</i>
e) <i>A muller e a ovella con día na cortella.</i>	f) <i>A padre ganador, seu fillo gastador.</i>
g) <i>A probe soberbio, esmola de pau.</i>	h) <i>Auga parada, xente matada.</i>
i) <i>A primeira na borralleira e a segunda na cadeira.</i>	

1.4. A sinonimia. A sinonimia entre refráns é un fenómeno común a tódolos refraneiros. Na seguinte listaxe o alumno procederá a emparellar os refráns sinónimos:

a) <i>A folla mexa no lume e vaise.</i>	b) <i>Os dedos das mans non son todos iguais.</i>
c) <i>Besta de moitos cómena os lobos.</i>	d) <i>O que é do común non é de ningún.</i>
e) <i>Non hai pega sen mancha negra.</i>	f) <i>Un non é ningún.</i>
g) <i>Non as fagas, non as temas.</i>	h) <i>O que non pide, Deus non o escoita.</i>
i) <i>Os mortos ao cebolo e o vivo ao bolo.</i>	l) <i>Pra o que non quere, ten meu pai moito.</i>
ll) <i>Non puido dar na besta e deu na albarda.</i>	m) <i>O coxo i o manco e mais o corcovado foron buscar o tolleito para casar co derreado.</i>
n) <i>As feitas son as que valen.</i>	ñ) <i>Fanas os ranchos e páganos os bacoriños.</i>
o) <i>Coa fame que se pasa mantíñanse outros tantos.</i>	p) <i>Quen tal fixo que tal pague.</i>
q) <i>Deus os dá e eles xúntanse.</i>	r) <i>Falar é de quen quere: facer é de quen pode.</i>
s) <i>Unha vara calquera a rompe e moitas xuntas non as rompen moitos homes.</i>	t) <i>O que non chora non mama.</i>
u) <i>Moito ruído e poucas noces.</i>	v) <i>Ao mellor galgo escápaselle unha lebre.</i>
x) <i>Os mortos, á burata; e os vivos, á fogaza.</i>	z) <i>Homes hai de homes.</i>

1.5. A antonimia. Cada refrán ten o seu contrario, así é nun alto número de casos, o cal nos permite reflexionar cos rapaces sobre a relatividade de moitas cousas ou sobre a aparente facilidade con que se pode argumentar nun ou noutro sentido, dependendo de segundo que factores. O exercicio agora será emparellar os contrarios:

a) <i>¿Quen che quere mal? O do teu igual.</i>	b) <i>Vale máis caste que fariña.</i>
c) <i>A pedra andando non cría musgo.</i>	d) <i>O que non se fai o día de santa Lucía xa se fará pró outro día.</i>
e) <i>Ave que se muda, en cada sitio deixa unha pluma.</i>	f) <i>Onde paces e non onde naces.</i>
g) <i>O traballo emobrece.</i>	h) <i>A galiña polo bico pon.</i>
i) <i>Consello é de sabios perdoar inxurias e esquecer agravios.</i>	l) <i>A moita carne é pra os sapos.</i>
ll) <i>Un corvo a outro non lle tira os ollos.</i>	m) <i>O que has facer hoxe non o deixes para mañá.</i>
n) <i>O traballo é bo para os bois.</i>	ñ) <i>O home onde nace e o boi onde pace.</i>
o) <i>Unha por outra non é pecado.</i>	p) <i>Dáme gordura e dareiche fermosura.</i>

1.6. O punto de vista. É decisivo á hora de comprender moitos refráns. Neste exercicio o alumno presuporá desde que punto de vista ou baixo que ideoloxía foi concibido cada un destes refráns:

a) <i>A xente nova toda é boba.</i>	b) <i>Abril e maio, a chave do ano.</i>
c) <i>Ansias alleas matan os asnos.</i>	d) <i>Antes o cliente que os parentes.</i>
e) <i>O que en Deus nunca pensou, ese non ten corazón.</i>	f) <i>Teñamos paz e chegaremos a vellos.</i>
g) <i>Aquí están os nosos ósos esperando polos vosos.</i>	h) <i>A conta dos porfiados viven nosos estados.</i>
i) <i>Paso de boi, dente de lobo e, de vez en cando, facer o bobo.</i>	l) <i>Boa vida non quer présa.</i>

1.7. As fobias e os prexuízos. Á vista dos seguintes refráns, primeiro enumeraremos cales son os obxectos das fobias; logo reflexionaremos cos rapaces se hai algunha lóxica ou explicación posible que as xustifique (son privativas dalgún grupo humano, dependen do grao de “primitivismo” da sociedade, son quizais produto dun determinado nivel cultural ou de civilización?):

a) <i>Non lle fagas mal que non o merecen, mais non lle fagas ben que non o agradecen (dise dos galegos).</i>	b) <i>O portugués se non che caga na cima da escaleira, cágache no fondo.</i>
c) <i>De España, nin bo vento nin bo casamento.</i>	d) <i>De español de pelo roxo e de francés de pelo negro líbrate coma do demo.</i>
e) <i>Non hai coxo que corra nin torto que sexa bo.</i>	f) <i>Sexan xudeus pero sexan dos meus.</i>
g) <i>O que vai nunha mula e con un francés, vai tolo e vai de a pé.</i>	

1.7.1. O antifeminismo. Esta é unha característica do noso refraneiro que merece especial mención. Que defectos lle apón á muller cada un destes refráns?

a) <i>A muller e mailo can non traban cando lles dan.</i>	b) <i>A muller e o vento cambian no momento.</i>
c) <i>A muller e o neno só calan o que non souberon.</i>	d) <i>De solteira sete brazos e unha lingua e de casada sete linguas e un brazo, e aquel tollido.</i>

1.7.2. Os xentilicios. Outro caso particular vén representado polos refráns contra lugares ou habitantes dun lugar. Nos exemplos que seleccionamos o alumno xogará a localizar

nun mapa de Galicia (ou integrar nunha comarca natural) os topónimos; tamén poden citar un personaxe coñecido vinculado a eses lares; igualmente pódese pedir un mínimo comentario sociolóxico sobre as causas destas rivalidades locais:

a) <i>Larouco, pan pouco.</i>	b) <i>Os de Lalín, xente ruín.</i>
c) <i>A Cruña rabuña.</i>	d) <i>A Mahía, pasala con día.</i>
e) <i>Homes de Lemos, homes chufós, bois da mulida, carros cantós.</i>	f) <i>Home de Lugo, muller de Melide e aire santiagués, ningún dos tres.</i>
g) <i>Tratos con masidaos, míralles prás maos.</i>	h) <i>Entre Vigo e Mendrós, dez veciños, vinte ladrós.</i>
i) <i>En Lestrove, nin bo porco nin bo home.</i>	l) <i>En Meira, nin boa xente nin boa festa.</i>
ll) <i>As nenas de Mondoñedo, chegan tarde e vanse cedo (por preguiceiras no traballo).</i>	m) <i>En Ares non te pares, en Redes non te quedas e en Camouco para pouco.</i>

1.8. Das fontes posibles:

1.8.1. O evanxeo. Hai moitos refráns que xa atopamos nos evanxeos e son, en boa medida, froito da cristianización. Vexamos na primeira columna as palabras bíblicas e procuremos as súas correspondencias entre os refráns galegos da segunda columna:

a) <i>Amoreade máis ben tesouros no ceo (Mt 6,20).</i>	1) <i>Do que non pide ninguén se acorda.</i>
b) <i>Entrade pola porta estreita[...], ¡que apretado é o camiño que leva á vida! (Mt 7,13).</i>	2) <i>De tal pau, tal racha.</i>
c) <i>Ninguén pode servir a dous amos (Mt 6,24).</i>	3) <i>O demo aos seus quere.</i>
d) <i>Cada día ten abondo cos seus pesares (Mt 6,34).</i>	4) <i>O que non queiras para ti, non o queiras para ninguén.</i>
e) <i>Coa medida coa que midades hanvos medir a vós (Mt 7,2).</i>	5) <i>Non se fixo o mel para o fociño do porco.</i>
f) <i>Non lle botéde-las vosas perlas ós porcos (Mt 7,6).</i>	6) <i>Máis val tesouro de virtude que de ouro.</i>
g) <i>Pedide e recibiredes (Mt 7,7).</i>	7) <i>A cada día abóndalle a súa malicia.</i>
h) <i>Se vós, que sodes ruíns, ben sabedes darlles cousas boas ós vosos fillos... (Mt 7,11).</i>	8) <i>Ninguén pode servir a dous amos e agradar a entrambos.</i>
i) <i>Tratade á xente en todo conforme queredes que vos traten a vós (Mt 7,12).</i>	9) <i>Como medires serás medido.</i>
l) <i>Toda árbore de boa caste produce froitos xeitosos (Mt 7,17).</i>	10) <i>Non se vai ao ceo a cabalo.</i>
ll) <i>O traballador ben merece a súa mantenza (Mt 10,10).</i>	11) <i>Santo bo, o de lonxe.</i>
m) <i>Polas túas palabras declararante xusto e polas túas palabras condenarante (Mt 12,37).</i>	12) <i>Detrás do traballo vén o pago.</i>
n) <i>A un profeta só o aceptan mal na súa terra e na súa casa (Mt 13,57).</i>	13) <i>Cada un di quen é.</i>

1.8.2. As fontes clásicas ou latinas. Moitos dos refráns que aínda hoxe están vivos no acervo popular teñen a súa orixe na cultura clásica grecolatina. O alumno observará as seguintes máximas do Oráculo de Delfos, Cicerón, Séneca e outros (Gracián 1997 [1647]; tradución ao galego dos autores), que contribuíron a sentar os alicerces do

pensamento occidental, e tratará de relacionar todas ou parte delas con algún refrán actual:

a) <i>Os iguais facilmente conxenian cos iguais.</i>	b) <i>O que comeza xa fixo a metade.</i>
c) <i>Os eruditos queren parecerse aos estúpidos e os estúpidos queren ser como os eruditos.</i>	d) <i>A variedade reanima, repara o ánimo.</i>
e) <i>As cousas fermosas son difíciles.</i>	f) <i>Ao discreto non lle interesa agradar aos máis.</i>
g) <i>Hai máis virtude no medio que nos extremos.</i>	h) <i>A fortuna axuda aos audaces.</i>
i) <i>Ama para ser amado.</i>	l) <i>Sentir cos menos e falar cos máis.</i>
ll) <i>Pensar amodo e obrar á présa.</i>	m) <i>O que logo se fai logo se desfai.</i>
n) <i>Dabondo rápido se fai o que se fai ben.</i>	ñ) <i>Coñécete a ti mesmo.</i>
o) <i>Non convén estar sempre de burlas.</i>	p) <i>Moitas veces non logramos porque non o intentamos.</i>
q) <i>Hoxe pensa negro e mañá branco de todo.</i>	r) <i>A xustiza rigorosa convértese en inxustiza.</i>
s) <i>Antes de emprender, mide as túas forzas.</i>	t) <i>Non traballa o bo en balde: a virtude é o pago de seu.</i>
u) <i>Tantas cabezas, tantas sentenzas.</i>	

1.8.3. A historia. O alumno explicará estes refráns á luz dos seus coñecementos de historia tanto de España como de Galicia, tanto antiga como recente:

a) <i>A Castela e a León novo mundo dou Colón.</i>
b) <i>Foros e fornos vellos, canto antes desfácelos.</i>
c) <i>Pedro Pérez e máis o bandullo van os dous ao cabo do mundo (Pedro Pérez Gamarra, obeso en demasía, visitador incansable da Inquisición de Santiago).</i>
d) <i>O wolfram vale oito duros e para quitalo hai que marrear duro.</i>
e) <i>Cando estaba Azaña había pan branco en España; veu Mola e púxose á cola; agora que chegou Franco, nin negro nin branco.</i>
f) <i>O bispo de Santiago: báculo et balista (refrán moi antigo que alude á dobre condición, eclesiástica e guerreira, dos señores da terra de Santiago na Idade Media).</i>

1.8.4. Contos populares, mitos e tradicións. Estes refráns son axeitados para que os alumnos investiguen a materia en cuestión, no caso de que a descoñezan; motivarémolos así para que presenten pequenos traballos de tipo antropolóxico ou histórico-lendario:

a) <i>Boi bravo, vente ao carro, que o manda o Apóstolo Santiago (alude ao ciclo mítico xacobeo. Os bois atopábanse salvaxes no Pico Sacro e pertencían á Raíña Lupa).</i>
b) <i>Díxolle San Froilán ao lobo: “xa que me comiche o burro, lévame os libros a Lugo”.</i>
c) <i>O que se laia e non come nin sonea logo dá os fños á tea (préstase a relacionar este tópico co mito das parcas que tecen e tallan os fños da vida dos homes).</i>
d) <i>As fadas dos pais non caen nas pallas (pódense cumprir; así é no relato risquiño “O lobo da xente” onde a loba o é pola maldición materna).</i>
e) <i>No mes de febreiro faise o lardeiro (no Entroido en Viana fanse monecos de palla e róbanse mutuamente a roupa, de aí que algúns interpreten lardeiro como ‘ladroeiro’).</i>
f) <i>Tres meses herba, tres meses lama, tres carne cristiá (a explicación ofrécenola Otero Pedrayo no cap. II de Os señores da terra, da triloxía Os camiños da vida).</i>

1.8.5. As supersticións. Os alumnos comentarán canto saiban das supersticións ás que se refiren os seguintes refráns. Por exemplo, no a) pódese referir a lenda e relacionar co

asunto das ánimas reencarnadas en animalíños; no *c)* procuraranse datos que efectivamente avalen a importancia da lúa en certos labores agrícolas; no *d)* trazaranse paralelismos entre os mouchos e os outros elementos propios da cultura popular que tamén anuncian morte; co caso *e)* lembraremos os agoiros no camiño de Burgos ao principio do *Cantar de Mio Cid*: “a la exida de Bivar ovieron la corneia diestra / e entrando a Burgos oviéronla siniestra” (Michael 1976: 76, vv.11-12).

a) <i>A Santo Andrés de Teixido vai de morto o que non foi de vivo.</i>	b) <i>Se pasas por debaixo do pau non medras máis.</i>
c) <i>Home moi lueiro, nin moita meda nin moito palleiro.</i>	d) <i>Cando o moucho mouchea hai defunto na aldea.</i>
e) <i>Corvos á dreita, sorte ben feita.</i>	f) <i>Soñar con mortos, sinal de vivos.</i>
g) <i>Cando o ano entrare en domingo vende os boiciños e merca millíño.</i>	h) <i>Crego ao principio do cocedoiro, mal agoiro.</i>
i) <i>O que oe o cuco en xaxún leva albarda pró ano.</i>	l) <i>En martes nin cortes nin plantes nin á túa filla cases.</i>

1.9. As relacións de parentela con outros refraneiros

1.9.1. Do mundo en xeral. África. Procuraranse as correspondencias entre o bloque de refráns africanos traducidos (Hima 1998; tradución ao galego dos autores) e os galegos. Percíbense elementos autóctonos, variables ao servizo de conceptos comúns?

a) <i>O coador trata de obxecto furado ao escorredor de cuscús.</i>	1) <i>De lonxe non se ven os defectos.</i>
b) <i>Antes ou despois o óso acabará nas fauces do can.</i>	2) <i>Anque tome moitos baños, o negro non se fai branco.</i>
c) <i>As manchas da plumaxe da galiña de Guinea non desaparecen con auga nin con xabón.</i>	3) <i>Díxolle o pote ao caldeiro: “Arrédate alá, non me luxes”.</i>
d) <i>Só unha vez poderás tripar a un cego, a segunda desconfiará.</i>	4) <i>A besta, de amatada, de lonxe ve vir a albarda.</i>
e) <i>A simple vista non pode saberse se ao prebe lle falta sal.</i>	5) <i>O que é burro, tanto é aquí como en Lugo.</i>
f) <i>Con ou sen coitelo, o asno morrerá sen que o degolen.</i>	6) <i>Se metes a man no teu seo non dirás do malfado alleo.</i>
g) <i>Só dúas mans poden lavarse perfectamente.</i>	7) <i>O que ao alto cospe, á cara lle vén dar.</i>
h) <i>A vida é coma un zapato de follas de enforbio (efémera).</i>	8) <i>Unha man lava a outra e as dúas lavan a cara.</i>
i) <i>Aínda que lle deas figado a alguén que ten má sorte, atopará un óso.</i>	9) <i>O que non ten sorte, na cama parte as pernas.</i>
l) <i>Se cres que o xeonllo ten carne, toca mellor o teu.</i>	10) <i>Hoxe somos e mañá non fomos.</i>
ll) <i>O seu lapo caeulle no peito.</i>	11) <i>Ao que ha de ser a súa lle vén.</i>
m) <i>A peregrinación á Meca non transforma ao peregrino.</i>	12) <i>A verdade sempre triunfa.</i>

1.9.2. Co refraneiro castelán. Son moitas as concomitancias e moitos os casos de completa semellanza, de tal xeito que lle será moi doado ao alumno dar a versión castelá das seguintes paremias galegas:

a) <i>Carballo en terra, todos á leña.</i>	b) <i>Mar revolto, ganancia de mariñeiros.</i>
c) <i>Cada moucho no seu souto.</i>	d) <i>A cortesía non quita a valentía.</i>
e) <i>Sae o pau á racha.</i>	f) <i>Cando o rego zoa auga leva.</i>
g) <i>De vella, gaiteira.</i>	h) <i>A gaita é para o gaiteiro.</i>
i) <i>Coas augas pasadas non anda o rodicio.</i>	l) <i>Diga a miña veciña e teña o meu fol fariña.</i>

En ocasións, a correspondente paremia castelá pode axudarnos a entender mellor algún **nos** caso difícil. Así, por exemplo, estes refráns galegos interprétanse doadamente poñendo a carón a parella en castelán (Soto 2003), labor que fará o alumno:

1) <i>Non hai peor portela cá da casa.</i>	a) <i>Jarro de prata no hace más fresca el agua.</i>
2) <i>Non hai mellor instrución cá do cabo do ligón.</i>	b) <i>El principio es la mitad de todo.</i>
3) <i>Vale máis esvarar co pé que esvarar coa lingua.</i>	c) <i>Sanan cuchilladas y no malas palabras.</i>
4) <i>Vara seca non se domea, que creba.</i>	d) <i>Hacer bien nunca se pierde.</i>
5) <i>Se ben o fan, ben o terán.</i>	e) <i>Malo es el zamarro de espulgar y el viejo de castigar.</i>
6) <i>Sen sangue non se poden facer sangueiras.</i>	f) <i>La labranza es hermana gemela de la crianza.</i>
7) <i>Ter non muda ser.</i>	g) <i>No se hacen tortillas sin tocar los huevos.</i>

Agora collamos ao chou un parágrafo do libro de Cervantes (do cap. VII da 2ª parte):

[Fala Sancho] *Hablen cartas y callen barbas, pues más vale un toma que dos te daré. Y yo digo que el consejo de la mujer es poco, y el que no le toma es loco [...], todos estamos sujetos a la muerte y que hoy somos y mañana no, y que tan presto se va el cordero como el carnero, y que nadie puede prometerse más horas de vida de las que Dios quisiera darle, porque la muerte es sorda...*(Cervantes 1962 [1605-15]: 625)

[Fala Don Quijote] *que si al palomar no le falta cebo, no le faltarán palomas. Y advertid, hijo, que vale más buena esperanza que ruin posesión, y buena queja que mala paga.* (Cervantes 1962 [1605-15]: 627)

Sancho debe ser o personaxe que cita máis refráns de toda a literatura universal, aínda que o seu amo sabe imitalle. Pero o caso é que no refraneiro galego atopamos case tódolos refráns deste fragmento agás un. O alumno debe dicirnos cal é o que falta; así mesmo, deberá reflexionar por que se dá ese fenómeno: porque hai un substrato hispánico ou ibérico ou románico común; porque Cervantes ten apelidos galegos; porque o romance occidental é moi innovador, ou quizais moi conservador...?

a) <i>O consello da muller é pouco e o que n' o segue, un louco.</i>	b) <i>O que baralla non parte, o que parte non dá.</i>
c) <i>Ninguén diga “farei, farei”, que máis vale un “toma” que dous “che darei”.</i>	d) <i>Onde hai papel calan barbas.</i>
e) <i>Máis vale boa queixa que mala paga.</i>	f) <i>Tan presto se vai o año como o carneiro.</i>
g) <i>Ninguén morre ata que Deus quer.</i>	h) <i>Hoxe somos e mañá non seremos.</i>
i) <i>Haxa cebo no pombal, que os pombos non faltarán.</i>	

1.9.3. Co refraneiro portugués. Tamén son evidentes as semellanzas e é lóxico que así sexa, por razóns históricas que o alumno pode repasar. Deseguido achegamos refráns portugueses (Moreira 2000) e refráns galegos para establecer as oportunas correspondencias:

1) <i>Amores zangados, amores dobrados.</i>	a) <i>O que no berce se aprende só na cova se esquece.</i>
2) <i>Andar a ensinar o Pai Nosso ao vigário.</i>	b) <i>Casar e tirarse á auga debe ser de somergullo.</i>
3) <i>Ano de neves, ano de pão.</i>	c) <i>A mellor palabra é a que queda no corpo.</i>
4) <i>Amor louco, eu por ti e tu por outro.</i>	d) <i>Polos ruíns perden os bos.</i>
5) <i>Amor de mulher e amor de cão de nada valem se nada lhe dão.</i>	e) <i>Ano de nevadas, ano de fornadas.</i>
6) <i>Amor e libros, querem-se poucos e bons.</i>	f) <i>A vaca da miña veciña dá máis leite cá miña.</i>
7) <i>A vaca da vizinha, dá mais leite do que a minha.</i>	g) <i>Antes morte que vergonza.</i>
8) <i>A melhor palabra é a que fica por dizer.</i>	h) <i>Rifan os amantes e quérense máis que antes.</i>
9) <i>A maçã podre estraga a companheira.</i>	i) <i>Quen con rapaces se deita, mexado se levanta.</i>
10) <i>Ganho e lazeira, andam de feira em feira.</i>	l) <i>Aquel que con espada fere, con espada morrerá.</i>
11) <i>Quem bem te amar te fará chorar.</i>	ll) <i>A quen Deus quer ben, o vento apáñalle a leña.</i>
12) <i>Na terra onde fores ter, faz como vires fazer.</i>	m) <i>Amigos e libros, poucos, bos e ben coñecidos.</i>
13) <i>Quem com ferros mata, com ferros morre.</i>	n) <i>Quen máis te quere máis te fará chorar.</i>
14) <i>O que se aprende no berço dura até a sepultura.</i>	ñ) <i>Vai vender cunchas ao que vén de Fisterra.</i>
15) <i>Quem com meninos se deita, acorda borrado.</i>	o) <i>Mágoas alleas matan aos asnos.</i>
16) <i>Pagar o justo pelo pecador.</i>	p) <i>Amor louco: eu por vós e vós por outro.</i>
17) <i>Quem casa não pensa; quem pensa não casa.</i>	q) <i>Unha ovella sarnosa infesta todo o rabaño.</i>
18) <i>Por fazenda alheia ninguém perca a ceia.</i>	r) <i>Onde fores fai como vexas.</i>
19) <i>A morte com honra não desonra.</i>	s) <i>A ganancia e a laceira andan de feira en feira.</i>
20) <i>A quem Deus ajuda, o vento lhe ajunta a palha.</i>	t) <i>A muller e mailo can non traban cando lles dan.</i>

1.10. O número sete. Son abundantísimas as paremias onde aparece o número sete. O alumno tratará de encontrarlle un sentido (valor simbólico, quizais mítico ou máxico, como o número *n* en matemáticas, etc.); tamén pode facer memoria e achegar aqueles casos coñecidos onde o sete volve cobrar un valor arquetípico (sete días da semana, sete marabillas do mundo, as sete belas artes, sete vidas do gato, sete ananiños e Brancaneves, sete irmáns con Polgarciño, os sete sabios de Grecia, os sete magníficos, as sete pezas do tangram, os sete pecados capitais, os sete sacramentos...):

a) <i>Os amigos, para ser amigos, sete veces reñidos.</i>	b) <i>O home xusto cae no erro sete veces no día (Proverbios 24, 16).</i>
---	---

c) <i>Máis dano fai un meigo que sete meigas.</i>	d) <i>Máis vale unha chea ca sete lambetadas.</i>
e) <i>Sete oficios ten Adán e de ningún saca pan.</i>	f) <i>Sete xastres fan un home e sete pineiros non.</i>
g) <i>O que de si mesmo se esquece, sete tundas merece.</i>	h) <i>Quen ten pais na vila, sete veces lle amañece ao día.</i>
i) <i>Máis inventa un pobre que sete avogados.</i>	

1.11. Os elementos propios dunha sociedade labrega.

O alumno localizará estes elementos simbólicos configuradores da idiosincrasia particular de todo refraneiro inscrito nunha cultura concreta. Podería extraer tales elementos identitarios do corpus de refráns traballados na aula (o carro, os bois, o millo, o carballo...). O carro préstase especialmente a unha serie de pequenos traballos voluntarios de investigación socio-literaria. Podemos pedirlle ós rapaces que localicen tódolos refráns posibles que versen sobre o carro, facilitándolles minimamente as fontes (Vázquez 2003: nn. 1658,1710-1718,1720,1745,1761,1762,9628; Ferro 1987: s. v. *carro*); tamén poden ler os poemas de Cabanillas en *Da terra asoballada* e de Manuel María en *Terra Cha*, dedicados ao carro, así como as espléndidas páxinas de Cuevillas (“Elexía prematura do carro de bois” en *Prosas Galegas*) e observar os diferentes puntos de vista. Cuevillas abre as portas ao carro dos nosos devanceiros europeos, ao carro de guerra, básico en moitas epopeas de Europa, importante ata o punto de soterralo consigo o home indoeuropeo da Galia, do centro de Europa. O alumno interesado pode achegar datos en colaboración co profesor de historia. Son estes, intereses materiais que aparecen mesturados co transcendente, co espiritual. Cal é o carro da nosa moderna sociedade, que case que nos define perante os demais e pretende simbolizar o que somos e/ou podemos?

1.12. Explicar ou procurar un concepto-tema

a) <i>Sempre mellor e nunca peor.</i>	b) <i>Gaita paga non fai son.</i>
c) <i>Paxaro vello non cae na gaiola.</i>	d) <i>Palabra de boca, pedra de fonda.</i>
e) <i>Pan alleo caro custa.</i>	f) <i>Os males fan amigos.</i>
g) <i>Non se pescan troitas a bragas enxoitas.</i>	h) <i>O que vai facer mal xa vai medio ferido, di o refrán.</i>

1.13. Aplicar un refrán apropiado ao contexto. Vexamos primeiro os contextos e logo incluímos os refráns desordenados:

1) O conto da leiteira.	a) <i>O que non ten cabeza ten que ter pés.</i>
2) O que lle di a formiga da fábula á chicharra para que aprenda, cando lle foi pedir no inverno.	b) <i>As contas da feira non dan coas da casa.</i>
3) Refrán que se usa para indicar que entre dous males cómpre escoller o menor.	c) <i>Vale máis fraco no souto que gordo nas mans doutro.</i>
4) Refrán que confirma a lei do Talión.	d) <i>Uns comen a froita aceda e outros teñen a denteira.</i>
5) Refrán apropiado cando un esquece algo e ten que desandar o andado para ir buscalo.	e) <i>O que ten fillos non estoupa de cheo.</i>
6) Refrán-máxima ante proxectos desbaratados por unha desgraza imprevista.	f) <i>Sobre mel, filloas.</i>
7) Refrán con que celebras que alí onde esperabas un agasallo, recibiches dous.	g) <i>Hai que gardar das risas para as choras.</i>

8) Uns traballan como escravos para que outros recollan os beneficios.	h) <i>Unha por outra non é pecado.</i>
9) Un pai bota contas: “cando estudan a carreira, gastos; cando casan e compran piso, máis gasto para axudalos...”	i) <i>Ninguén faga conta senón do que ten na man.</i>
10) Refrán con que concluíu no conto popular o rato de campo a súa visita ao rato urbano, cando o ve nas fauces do gato.	l) <i>Antes torto que cego de todo.</i>

1.14. As figuras literarias. Na composición dun alto número de refráns entra en xogo a función estética da linguaxe. Apreciamos así, en moitos deles, recursos literarios. O alumno poderá analízalos e identificalos:

Aliteración: *A ocasión chega, chama e foxe; Reis rachan leis; Millo raro carga o carro; Morreu o can e acabouse a rabia; Non se doe o farto do famento.*

Antítese: *Por ben facer, mal haber; Morte duns, vida doutros; Pensa moito e fala pouco; Pequeno machado derruba gran carballo; Na casa do ferreiro, coitelo de pau.*

Diloxía: *A curiosidade é boa pra a roupa branca; As medias son boas pra os pés.*

Ironía: *Coa fame que se pasa mantíñanse outros tantos.*

Metáfora: *A muller é a cesta e o home o angazo; O saber falar é ouro e o calar é prata; Xente crecente ten o diaño no dente; Hai que aproveitar os tantos, que as briscas fóronse; Nos fornos e lavadoiros adúbanse os coiros; A can vello non hai cuscús; Pra ti fías: pra ti son as mazarocas; Óso que che tocou en parte, hai que roelo con arte; Paso de boi, dente de lobo e de vez en cando faise o tolo.*

Metonimia: *Que gane Pedro, que gane Xan, quen paga todo é o saio de lan (o labrego); Cara de beato e unllas de gato; Inda agora se come o pan da voda.*

Onomatopea: *Ara que en marzo raquea, en abril rabea.*

Paralelismo: *As feridas da ternura, quen as fai, quen as cura; O que contas non bota, contas non atopa; O que ben anda ben acaba; O que antes nace antes pace.*

Paronomasia: *O que espera desespera; O traballo non mata pero amata; Non é o mesmo ser ocurrente que rente ao cu.*

Personificación: *O millo canto dá canto come; O mundo e o pecado non dan bo bocado; O inverno come e non cría.*

Símbolo: *Bo serás, mais no meu carro non entras (carro supera a metáfora, simboliza unha cosmovisión, afinidade de caracteres); Deus nos amañeza con sete buratos na cabeza (ollos, narices, orellas e boca: simbolizan os cinco sentidos).*

2. Enfoque transcendente

2.1. A lingua

2.1.1. A colocación dos pronomes átonos. Os refráns pódense presentar ós alumnos sen pronomes, do tipo *O tempo dá Deus de balde (o)*, sendo eles os encargados de repoñelos no lugar apropiado; tamén podemos pedir a xustificación da súa colocación:

a) <i>Á porta cerrada o demo se volve.</i>	b) <i>Cal te vexo, tal te teño.</i>
c) <i>A quen pode esperar, todo lle chega a tempo e vontade.</i>	d) <i>A roupa sucia lávase na casa.</i>
e) <i>Así as fagas, así as temas.</i>	f) <i>Quen as busca encóntraas.</i>
g) <i>Lebre que escapa, galgos a seguen.</i>	h) <i>Agosto o dá, agosto o leva.</i>
i) <i>Os bos lévaos Deus pra si e os malos quedamos aquí para entendernos.</i>	l) <i>Pai non tiveche, mai non temeche e mal fillo te fixeche.</i>
ll) <i>Ou herdalo ou mamalo.</i>	m) <i>Palleiro vello logo se queima.</i>
n) <i>A morte várreo todo.</i>	ñ) <i>O que escaravellos manda á praza, merda lle traen á casa.</i>
o) <i>Carballo torto ninguén o endereita.</i>	p) <i>Xiada na lama, á chuvia lle fai a cama.</i>
q) <i>Quen te cobre tamén te descobre.</i>	r) <i>A fariña do demo todo se volve farelo.</i>
s) <i>Do coiro alleo boas piallas se fan.</i>	t) <i>Pouquiño a pouquiño faise o camiño.</i>
u) <i>Mal lle vai ao que por zapatos de defuntos espera.</i>	

2.1.2. Os usos especiais dos posesivos (c): ‘a miña xente’; f), m), r)...: ‘por natura, pola súa propia natureza, naturalmente’; b), o), q): ‘propiedade exclusiva’, etc.):

a) <i>O que se levanta cedo ve o seu e mailo alleo.</i>	b) <i>Vístete de teu e chámate meu.</i>
c) <i>Alá me leve Deus onde ache dos meus.</i>	d) <i>Cada un sabe as súas e Deus as de todos.</i>
e) <i>Quen mal quer os seus non quererá ben os alleos.</i>	f) <i>Cen anos hai que morreu e cheira de seu.</i>
g) <i>Conténtate co teu e deixa a cada cal o seu.</i>	h) <i>Arrúa, arrúa, cada un coa súa.</i>
i) <i>A mellor paga é o seu pra cada seu.</i>	l) <i>Cada un do seu fai un pandeiro.</i>
ll) <i>O que nada ten de seu, negra nai o veu.</i>	m) <i>Malia a espiña que de seu non pica.</i>
n) <i>Deus dea qué, que as ganas de comer veñen de seu.</i>	ñ) <i>Por atender ao veciño non deixes o teu.</i>
o) <i>Ten de teu e fai por ter, que tarde ou cedo ao teu has de volver.</i>	p) <i>Nada ten que perder quen nada ten de seu.</i>
q) <i>O que non ten casa de seu, de cada pobo é veciño.</i>	r) <i>Mal alleo, tal mo dis tal cho creo; pero o meu síntoo de seu.</i>

2.1.3. Ausencia de artigo diante de determinante posesivo (g): pola relación de parentela; a), b), c), e), h), i): polo valor distributivo do posesivo; d): polo carácter especial da frase nominal, valor literario e medio estereotipado):

a) <i>Cada terra seu uso e cada roca seu fuso.</i>	b) <i>Meu dito, meu feito.</i>
c) <i>Cada louco, seu carreiro.</i>	d) <i>A conta dos nosos traballos mantemos nosos estados.</i>
e) <i>Dá o seu a seu dono.</i>	f) <i>O queixo de outono cómeo seu dono.</i>
g) <i>Un pai mantén a sete fillos e sete fillos non manteñen a seu pai.</i>	h) <i>Cada cabeza, súa sentenza.</i>
i) <i>Cada cousa a seu tempo.</i>	

2.1.4. Adverbios ou indefinidos?

a) <i>A escote nada hai caro.</i>	b) <i>Para o que non quere nada, ten meu pai moito.</i>
c) <i>Entre moitos toca a pouco.</i>	d) <i>Tal o paxariño, tal o niño.</i>

e) <i>Non hai palabra que, pouco ou moito, algo non valla.</i>	f) <i>Non é pobre o que ten pouco senón o que quer moito.</i>
--	---

2.1.5. As locucións adverbiais e prepositivas. O alumno deberá identificalas, explicar o seu significado, achegar sinónimos:

a) <i>No que se toma a vulto, engano hai oculto.</i>	b) <i>A anada non se pilla á carreira.</i>
c) <i>Abril, se por malas quere vir, inda as portas non deixa abrir.</i>	d) <i>Deus dea a pereira e a min á beira.</i>
e) <i>Eu ben sei con que bois aro e por iso vou con tento.</i>	f) <i>Os pais a xugadas e os fillos a pulgadas (referido ao traballo).</i>
g) <i>Os pais a pulgadas e os fillos a brazadas (referido ao gasto).</i>	h) <i>Procura o teu proveito, a torto ou a dereito.</i>
i) <i>Nubes barbadadas, auga ás carretadas.</i>	l) <i>Cando o Farelo ten sombreiro, os labradores que anden con xeito.</i>
ll) <i>O xastre das Bañas cose de balde e mais pon as liñas.</i>	m) <i>Andoriñas a rentes de auga, chuvia na praia.</i>
n) <i>Os santos non se fan á forza.</i>	ñ) <i>Marzo ben feito, patacas a oito.</i>
o) <i>A sona sen o proveito corre polo mundo a feito.</i>	

2.1.6. Os pronomes persoais de solidariedade. Identificalos. Poderían ir colocados noutra orde?

a) <i>Beber viño dá alegría e o fumar dá pracer; o que non fuma nin bebe, ¿que alegría che ha de ter?</i>	b) <i>Hoxe é lus e martes vén; pra de hoxe en oito días éche a semana que vén.</i>
c) <i>Longaíza, ¿viche o fogo? –Se llo vin, non lle me acordo.</i>	d) <i>Non che hai mel sen aguillón.</i>
e) <i>A muller do xogador nunca se alegra, que se hoxe o gaña, mañá cho perde.</i>	f) <i>Des canto ha que che nabos mordo, nabizas coma elas nunca chas vin.</i>
g) <i>Cal máis cal menos, toda a la che é pelos.</i>	

2.1.7. Os pronomes persoais ‘te’ e ‘che’. Escoller entre os dous a forma pertinente e colocala no lugar que lle corresponde:

a) <i>Non (te) fagas pobre a quen (te) non pode facer rico.</i>	b) <i>Por moita vida que teñas e diñeiro que (che) sobre, se (che) falta a caridade, xa (te) podes chamar pobre.</i>
c) <i>Lóate coitelo, que a vender (te) levo.</i>	d) <i>Cría corvos e quitaran (che) os ollos.</i>
e) <i>Non me levas ano, que eu (te) irei alcanzando.</i>	f) <i>Des que levas o chasco, todas as cousas (che) acordan.</i>
g) <i>Dime con quen andas e direi (che) quen es.</i>	h) <i>Ventura (che) dea Deus, que o saber pouco (che) abonda.</i>
i) <i>Non (che) dá quen ten, senón quen (te) quere ben.</i>	l) <i>Ti ten grans no teu pombal, que as pombas xa (che) virán.</i>

2.1.8. Os tiles diacríticos. Os seguintes refráns, ricos en acentos diacríticos, poden ser ditados aos alumnos:

a) <i>Cando se chama á morte e non vén, é que a</i>	b) <i>Ben veñas morte, se vés soa.</i>
---	--

súa razón ten.	
c) <i>Ata a morte, pé forte.</i>	d) <i>Morte de sogra e dor de nora, máis por dentro que por fóra.</i>
e) <i>Á porta do fiadeiro, o que escoita de si oe.</i>	f) <i>Labor feito non ten présa.</i>
g) <i>Dar ao pé, facer é.</i>	h) <i>O que non queira roer o cabelo que non faga o nó.</i>
i) <i>Óso que tocou en parte hai que roelo con arte.</i>	l) <i>Detrás dun aforrador sempre vén un gastador.</i>
ll) <i>Con ben veñas, mal, se non me vés a levar.</i>	

2.1.9. O futuro de subxuntivo. Identifícalo (hai que diferenciarlo dos infinitivos); ou ben conxugalo, dando só o infinitivo do verbo entre parénteses:

a) <i>Cando fores ao chan alleiro leva o pan no capelo.</i>	b) <i>Non esperes que o teu amigo che faga o que ti puideres.</i>
c) <i>O lobo non come da carne que quer senón da que houber.</i>	d) <i>O muiño e o castelo, quen o quixer, véleo.</i>
e) <i>Na terra en que vivires fai sempre o que vires.</i>	f) <i>Por ben facer, mal haber.</i>
g) <i>Haber hai moito pero está mal repartido.</i>	h) <i>Se a Candelaria chora a metade do inverno xa vai fóra; e se a Candelaria ríe a metade do inverno está por vire.</i>
i) <i>Nace o home para traballar e non para folgar.</i>	l) <i>Do que alleo for, o que o dono quixer.</i>

2.1.10. Os verbos con alternancia vocálica. Identifícalos e explica en que consiste o fenómeno da alternancia vocálica. Sabemos de máis verbos semellantes?

a) <i>O borracho descobre o que ten no cacho.</i>	b) <i>Non é ouro todo o que reloce.</i>
c) <i>Quen ten cobiza non dorme.</i>	d) <i>Ninguén sabe o que lle cómpre.</i>
e) <i>O que arriba non sobe, cereixa madura non come.</i>	f) <i>O tempo todo o cobre, todo o encobre e todo o descobre.</i>

2.1.11. As perífrases verbais. Identifícalas e clasifícalas:

a) <i>Trigo que n' has de colleitar, déixao de visitar.</i>	b) <i>Quen come do pote alleo, tenlle que quitar o testo ao seu.</i>
c) <i>Hai que ter razón, saber pedila e haber quen a dea.</i>	d) <i>Está a vella a morrer e está a aprender.</i>
e) <i>Has de collelas con tento e has de matalas calando.</i>	f) <i>En xaneiro, se ves verdegar os prados, bótate a chorar; se os ves negrexar, ponte a cantar.</i>
g) <i>Vén a rula a rulear, colle o saco e vai sementar.</i>	h) <i>O que moito espreme chega a sacar sangue.</i>
i) <i>O que vai pedindo non vai correndo.</i>	l) <i>Non comer por ter comido non é mal de perigo.</i>
ll) <i>De tanto andar algunha vez ha cadrar.</i>	

2.1.12. As desviacións da norma. Localízalas, analízalas, substituír pola forma estándar:

a) <i>A xusticia, para vencela, obedecela.</i>	b) <i>Gusta a traición e o traidor non.</i>
--	---

c) <i>Canto máis se ten máis se deseia.</i>	d) <i>É cousa de tolos non ter xuicio.</i>
e) <i>Non hai mellor luz que a da mañán.</i>	f) <i>Non hai tal feitizo como o bon servizo.</i>
g) <i>O que enredou a meada que seipa desenredala.</i>	h) <i>O couro alleo non doi.</i>
i) <i>O que traballa e se instruye, en bon e máis rico concruye.</i>	l) <i>Soilo do tempo é avaro o home de talento craro.</i>

2.1.13. Léxico difícil. O alumno achegará o significado e sinónimos das palabras salientadas; pódese tamén propoñer a busca da familia léxica de todas ou algunhas:

a) <i>A pedra que roda non ten carrizo.</i>	b) <i>Hai que ganar cos dentes para comer coas enxivas (traballar de novo para comer de vello).</i>
c) <i>O que quer coller o pan ten que cavar a bouza.</i>	d) <i>Lobos dunha mesma tonaxe (variante: camada) non se traban.</i>
e) <i>En camada molida non se goberna a vida.</i>	f) <i>O falar é parola.</i>
g) <i>Tallada de touciño quer gulapo de viño.</i>	h) <i>Quen pode puxa e quen non, tarruxa (rechía cos dentes) .</i>
i) <i>Froita que ragaña, madura está.</i>	l) <i>O que non cae asonlla.</i>
ll) <i>Non hai home ruín que non teña freba de proveito.</i>	m) <i>Choupín torgallo á tixola con beluga e allo.</i>
n) <i>Cando che dan o almallo, acode co barazo.</i>	ñ) <i>O sol de agosto corre como un lostro.</i>
o) <i>A boa fame n' hai codelo.</i>	

2.1.14. A formación de novas palabras

2.1.14.1. A produtividade do prefixo *es-* en palabras patrimoniais. Achegarase o valor semántico e sinónimos:

a) <i>Unha mala palabra non racha a roupa pero esgaza a alma.</i>	b) <i>O pombal esborrallado non precisa ter tellado.</i>
c) <i>Prá morte non hai remedio cando veña senón estarricar a perna.</i>	d) <i>Quen co demo anda, o boi se lle esmouca.</i>
e) <i>Deus me garde de home mal barbado e de lobo esfameado.</i>	f) <i>Onde burros andan, alí escoucean.</i>
g) <i>Boi morto, cornos que non escornan.</i>	h) <i>O que anda cos bois, a escurrutar (var.: turrar) depende.</i>
i) <i>Boi que espirra, o tempo revira.</i>	

2.1.14.2. A produtividade do sufixo ‘-eiro’. Achéguese o significado e, a ser posible, a base de derivación:

a) <i>Xaneiro, greleiro (var.: laceiro, lameiro, lamagueiro, xabreiro, oveiro).</i>	b) <i>Xaneiro é carameleiro (var.: moi frieiro).</i>
c) <i>Xaneiro aheiro e febreiro cabriteiro.</i>	d) <i>Xaneiro purraqueiro, nin bon ano nin bon palleiro.</i>
e) <i>Xaneiro xiadeiro, busca a lebre no regueiro e o coello no sibadeiro.</i>	f) <i>Xaneiro areeiro aumenta o teu celeiro.</i>
g) <i>Xaneiro verceiro (de ‘verde’), nin boa meda nin bo palleiro.</i>	

2.1.14.3. Outros sufixos. Identificación e clasificación, coñecemos máis palabras onde aparezan?; ademais tamén poden achegar sinónimos:

a) <i>A xogueta e a bebedela botan as casas por terra.</i>	b) <i>Dicires ao tuntún non teñen logranza.</i>
c) <i>De pedir a pedichar algo se pode sacar.</i>	d) <i>Vale máis unha chea que cen lambuscos.</i>
e) <i>Boas eran as comerotas, se non foran as pagarotas.</i>	f) <i>Os freixós non se fan con augaxos.</i>

2.1.15. Os campos semánticos. Nos seguintes refráns aparecen membros de tres campos semánticos distintos: fenómenos meteorolóxicos, flora e aves. O alumno procederá a organizalos por separado (en conxuntos e subconxuntos, por exemplo: aves mariñas e terrestres; ou árbores, arbustos e plantas comestibles; etc.):

a) <i>Ballón de maio e sol de san Xoán sobe a herba por riba do pan.</i>	b) <i>Cando partas a uz fai o sinal da cruz.</i>
c) <i>Esterco de fento, esterco de vento.</i>	d) <i>Brétema de marzo, xeada en maio.</i>
e) <i>A leña de amieiro arde no regueiro.</i>	f) <i>Marzo marcisco, algúns días corisco.</i>
g) <i>Mazarico na praia a cantar, os mariscos a flotar.</i>	h) <i>Marzo marzada, vento frío e mais sarabia.</i>
i) <i>Se o mascato ves voar e tirar, vai alí a pescar.</i>	l) <i>Cando se pon a pardela a espiollar non tarda un día o temporal.</i>
ll) <i>As herbellas que son tardías brotan aos corenta días.</i>	m) <i>As escarabanadas de abril fan berrar os porcos no cubil.</i>
n) <i>Catro aves escollidas son as que pasan o mar: o cuco e a andoriña, a rula e o paspallás.</i>	ñ) <i>A leña da xesta ten o demo na testa.</i>
o) <i>Un torbón en abril vale máis ca un carro de ouro do rei David.</i>	p) <i>Alcacén mollado non toca a gaita.</i>
q) <i>A sobreira non hai pau que a encha nin a fenda.</i>	r) <i>Marzo marzolo, trobón, chuvasco e raiolo.</i>
s) <i>Cando chían os beloricos, moita auga e moito frío.</i>	t) <i>Os araus na ría, miña nai prá casa.</i>
u) <i>Nin de sabugueiro bon vencello nin de cuñado bon consello.</i>	v) <i>Ponse o paño no mar, sente chuvia e temporal.</i>
x) <i>A liñaza, que vexa ir o dono prá casa.</i>	z) <i>Anque o millo arriqueza, non sexa todo festa.</i>

2.1.16. O se. Análise:

a) <i>Non se pode agradar a todos.</i>	b) <i>Non todo o que se di se fai nin todo o que se fai se di.</i>
c) <i>Con pan e con viño ándase o camiño.</i>	d) <i>Porque van á feira os parvos, véndese o torto e o malo.</i>
e) <i>Un lobo a outro lobo non se comen nin se morden.</i>	

2.1.17. A análise sintáctica. Salientamos aquelas partes que consideramos de maior interese, sexa unha cláusula, unha frase ou un *que* con certa dificultade:

a) <i>Cada un raña onde lle proi.</i>	b) <i>Cada un conta da feira segundo lle foi nela.</i>
c) <i>Mentres tempo non pasa, sazón non vén.</i>	d) <i>Seña de palla, seña de avea, ande a barriga chea.</i>

e) <i>¡Onde irás, boi, que non ares!</i>	f) <i>Non sexas forneira, se tes a cabeza de manteiga.</i>
g) <i>Cal é o herbado tal é o gado.</i>	h) <i>Malas fadas fixéronme negra que eu ben branca era.</i>
i) <i>Hainos que merecen paus.</i>	l) <i>O demo non fai empanada que dela non coma.</i>
ll) <i>Hai máis na marra que facela e furala.</i>	m) <i>A quen dan en que escoller, danlle abondo que facer.</i>
n) <i>O forno chamoulle ao muíño queimado, sendo el o máis aburado.</i>	ñ) <i>O que de moitos é temido a moitos ten que temer.</i>
o) <i>A auga todo o lava, senón a mala fada.</i>	p) <i>Non sexamos tan calvos que se nos vexan os sesos.</i>
q) <i>Do que non me pago, xordo me fago.</i>	r) <i>Non te fíes no que moito fala.</i>
s) <i>Colle o tempo conforme vén, se outra cousa non podes facer.</i>	t) <i>Ou a Deus ou ao demo ninguén deixa de servilos, senón o que serve a entrambos.</i>

2.2. A Literatura

2.2.1. As cantigas medievais. Nelas, nas profanas de amor, de amigo e de escarnio, atopamos refráns ou conceptos que teñen cabida tamén no refraneiro que chegou ata nós. Debemos procurar as correspondencias entre a versión literaria dos séculos XIII e XIV (Brea 1996) e a dos refráns conservados hoxe en día polo pobo:

a) <i>Somos oj'e non seremos cras (Airas Perez Vuitoron 16,8).</i>	1) <i>Ninguén pode servir a dous amos e agradar a entrambos.</i>
b) <i>O que perdeu nos allos quer cobrar nas cebolas (Afonso Soares Sarraça 10,1).</i>	2) <i>Lonxe dos ollos, lonxe do corazón.</i>
c) <i>Dos escarmentados se fazen mais ardeiros (Íbid. 10,1).</i>	3) <i>Moito gañou o que noutro escarmentou.</i>
d) <i>Qual concello, tal campana (Afonso Lopez de Baiam 6,1).</i>	4) <i>Hai que ver para crer.</i>
e) <i>Qual ricomen, tal vassalo (Íbid. 6,1).</i>	5) <i>Ao boi vello non lle busques a corte, que xa che dará el coela.</i>
f) <i>Faça quis-cada-quen seu mester (Afonso Eanes do Coton 2,18).</i>	6) <i>Este mundo acá ha quedar e outros virán que o han de herdar.</i>
g) <i>Quen pregunta non erra (Íbid. 2,8).</i>	7) <i>Hoxe somos e mañá non seremos.</i>
h) <i>Quen quanto ussa non pod enprestar (Íbid. 2,5).</i>	8) <i>Amor con amor se paga.</i>
i) <i>E de collerdes, razom seria, da falsidade que semeastes (Don Denis 25,1).</i>	9) <i>Do que sementes collerás.</i>
l) <i>Nunca muller debe, ben vos digo, muit' a creer perjuras d'amigo (Íbid. 25,81).</i>	10) <i>O ben e o mal á cara saen.</i>
ll) <i>A vida com bem se cobraria bem por bem (Íbid. 25,85).</i>	11) <i>O que se usa, non se escusa.</i>
m) <i>Bon dia naceu, com'eu oi, quen se d'outro castiga e non de si (Johan Airas 63,2).</i>	12) <i>Máis vale pan con amor que galiña con dolor.</i>
n) <i>Todos andan cuidando en aver e outra ren non queren cuidar ja, e morren ced'e fica tod'aca (Íbid. 63,5).</i>	13) <i>De longas vías saen longas mentiras.</i>
ñ) <i>Un pobre ledo mil tanto val ca rico triste en que non á prazer (Íbid. 63, 5).</i>	14) <i>O que non vai nas mangas vai nas faldas.</i>

o) <i>E nunca mi o faran creer se mi o non fezeren veer</i> (Íbid. 63,10).	15) <i>Dos escarmentados veñen os avisados.</i>
p) <i>E, se vos fordes amigo leal, guardaredes vossa senhor de mal</i> (Íbid. 63,13).	16) <i>Se ben me queres, trátame como debes.</i>
q) <i>E esto sera mentr'o mundo for: quant'ome máis ouver ou acabar, tanto d'aver máis avera sabor</i> (Íbid. 63,20).	17) <i>Canto máis se ten máis se quer.</i>
r) <i>Non podeades dous senhores servir que ambos ajan ren que vos gracir</i> (Íbid. 63,68).	18) <i>A concello mao, campá de pao.</i>
s) <i>Quem amor á, mal que lhi pês, de cuidar á</i> (Fernan Froiaz 42,1).	19) <i>Onde hai gran amor, hai gran dor.</i>
t) <i>Bem e mal sempre na face vem</i> (Estevan Fernandiz d'Elvas 33,7).	20) <i>En todas partes cocen fabas e nalgunha, a caldeiradas.</i>
u) <i>Diz o verv'antigo: A boi velho non lhi busques abrigo</i> (Pero da Ponte 120,21).	21) <i>Cando pedimos somos meiguiños, des que alcanzamos xa cambiamos.</i>
v) <i>Quan lonje d'olhos, tan lonje de coraçon</i> (Fernand' Esquio 38, 7).	22) <i>Cal o amo tal o criado.</i>
x) <i>De longas vías mui longas mentiras</i> (Nuno Fernandez Torneol 106, 7).	23) <i>A gaita é para o gaiteiro.</i>
z) <i>Cada casa, fabas lavan</i> (Johan Garcia de Guilhade 70, 52).	24) <i>Quen pregunta non erra.</i>

2.2.2. Rosalía de Castro. En *Cantares Gallegos* xa sabemos que a autora glosa, reutiliza fragmentos de cantigas populares preexistentes á hora de compoñer; mais tamén se serve dos refráns e en ocasións os seus versos verten contidos que moito se achegan aos do acervo paremiolóxico popular. O alumno primeiro localizará o poema (indicamos entre paréntese o número da cantiga: Castro 1982) para explicar o contexto en que se integra a paremia ou pseudoparemia rosaliana e logo trazará as correspondencias pertinentes cos refráns do pobo:

a) <i>Mais non sempre as niñas craras son proba de craras vistas</i> (3).	1) <i>Quen co demo anda, o boi se lle esmouca.</i>
b) <i>É pan que onde queira espiga, en tódalas partes crece, en todas partes se cría</i> (3).	2) <i>O que feo ama, bonito lle parece.</i>
c) <i>Quen ben está, ben estea</i> (3).	3) <i>Carne sen óso non é pra probes.</i>
d) <i>Somos nós para nós as lurpias máis enemigas</i> (3).	4) <i>Os camiños mal coidados fan probes os potentados.</i>
e) <i>Cada conexo ao seu tobo</i> (3).	5) <i>Cada un é como Deus o fixo.</i>
f) <i>Lama con honra non mancha nada, nin seda limpa honra emporcada</i> (5).	6) <i>Canto máis vexo menos vexo.</i>
g) <i>Andar rachada non manda Dios</i> (5).	7) <i>En toda terra crece o pan.</i>
h) <i>As perdas dos descoidados fan os lotiños dos apañados</i> (5).	8) <i>Cada moucho no seu souto.</i>
i) <i>Por acó todos somos tal como Dios nos fixera</i> (6).	9) <i>Quen ben está, ben estea.</i>
l) <i>Pobres palomas, buscaban a luz que as iba queimar</i> (8).	10) <i>O pobre sempre é mal home e o rico sempre un bendito.</i>
ll) <i>O que o diancre traballa din que acaba tarde ou nunca</i> (9).	11) <i>Predicar no deserto, sermón perdido.</i>
m) <i>Onde moitos cospen, lama fan</i> (12).	12) <i>O peixe que busca o anzol busca o seu</i>

	<i>dó.</i>
n) <i>Ora, meu meniño, ora...</i> (20).	13) <i>Vai así o mundo rolando, uns rindo e outros chorando.</i>
ñ) <i>Donde menos penses tamaña lebre salta</i> (21).	14) <i>O inimigo do home sempre foi o home.</i>
o) <i>Que predicar en deserto da miña terra n' é usanza</i> (23).	15) <i>A mancha grande non hai xabrón que a lave.</i>
p) <i>Nunca des do que ben sabe</i> (25).	16) <i>A pobreza Deus a amou, pero a porcallada non.</i>
q) <i>É triste o rostro da mortal pobreza... i hastra a hermosura ven cando riqueza co seu mirar risoño nos comprace</i> (25).	17) <i>Ora meu meniño, ora, se non queres calar chora.</i>
r) <i>Marzo marzal: pola mañán, carriña de rosas, pola tarde, cara de can</i> (27).	18) <i>Onde menos se pensa, salta a lebre.</i>
s) <i>...Que así o mundo vai rolando</i> (33).	19) <i>Onde moitos cospen, lama fan.</i>
t) <i>Din que parés lagarteiro desprumado, si é verdad, ¡meu lagarteiro tenme o corasón prendado!</i> (9).	20) <i>Marzo marzán: cara de rosas pola mañán e pola noite cara de can.</i>

2.2.3. M. Curros Enríquez. Na súa obra tamén aparecen os refráns do pobo; porén, o ourensán xoga con eles a reutilizalos nun proceso que poderíamos cualificar de desautomatización de fórmulas fixadas desde hai centos de anos. Na seguinte listaxe de versos currosianos o alumno procurará distinguir cales se corresponden literalmente con refráns, cales versos presentan esa “reutilización” ou “desautomatización” de refráns tradicionais, cales presentan simplemente paralelismo conceptual con outros refráns, etc. En g) o autor cita un refrán que, polo que nós sabemos, non figura nas coleccións actuais pero que sen dúbida ningunha é unha fermosa paremia popular. O alumno deducirá polo contexto o seu valor semántico:

a) <i>¿Onde has de ir, boi que non aras senón á cortaduría? (O divino sainete, introdución).</i>	1) <i>Quen teña tenda que a atenda.</i>
b) <i>É ben pra mañán non gardes o que poidas facer hoxe. (Íbid.)</i>	2) <i>Cando menos se pensa, a morte chega.</i>
c) <i>A morte non nos avisa. (Íbid.)</i>	3) <i>Súa o traballador pró que non é suador.</i>
d) <i>Sonche os que gustan das troitas, e como lles gustan, tentan pescar coas bragas enxoitas. (Canto II)</i>	4) <i>Non deixes pra mañán o que has de facer hoxe.</i>
e) <i>Quen teña tenda que a atenda (C. IV).</i>	5) <i>Non se pescan troitas a bragas enxoitas.</i>
f) <i>¡Cantos sudan neste mundo –penséi- pra que folgue un home! (C. VIII)</i>	6) <i>Sardiña que leva o gato, lambida do gato vai.</i>
g) <i>Unha da boca lle sai i outra no corpo lle queda. (A Virxe do Cristal III)</i>	7) <i>¿A onde irás boi que non aras, senón á cortaduría?</i>
h) <i>Despóis de que a levou o gato, é cando el vai en busca da sardiña. (Íbid. V)</i>	8) <i>Non hai home para home.</i>
i) <i>Xuntas, as pallas sinxelas, forman as medas Xigantes. (“Pola Unión”)</i>	9) <i>O que non pode un, pódeno moitos.</i>
l) <i>Non hai home pra home. (“Os Díoscoros”)</i>	

2.2.4. Castelao. En *Os vellos non deben de namorarse* hai polo menos media ducia de refráns; pódese proceder a localizar en boca de qué personaxes están postos, trazar o contexto e explicar o seu sentido. Son os refráns os únicos elementos populares da obra?

a) <i>Os peixes e as mulleres cóllense con artimañas</i> (lance primeiro).	b) <i>Os probes andamos polo mundo expostos a todo</i> (Íbid.).
c) <i>Que non todos somos uns</i> (lance segundo).	d) <i>Quen vos pareu que vos lamba</i> (Íbid.).
e) <i>A conducta logo se perde</i> (Íbid.).	f) <i>Na feira todo se vende, cada cousa no seu prezo</i> (lance terceiro).

Nunha das *Cousas*, “O bruxo da montaña”, o personaxe lanza unha especie de esconxuro que se conserva no refraneiro (*¡Tronos ao mar! Que alí teñen onde se afogar*). O alumno deberá localizalo. A paremia en cuestión implica un estrato cultural precristián. Este bruxo castelániano irmándase así co Merlín de Cabanillas “que a terra fixo súa, impóndolle obediencia/ ás agoas da riada, ós rochedos do cume,/ ás nubes da tromenta”(Cabanillas 1976 [1926]: 19).

3. Solucionario:

Apartado 1.4.: a-u, b-z, c-d, e-v, f-s, g-p, h-t, i-x, ll-ñ, n-r, o-l, q-m.

Apartado 1.5.: a-ll, b-h, c-e, d-m, f-ñ, g-n, i-o, l-p.

Apartado 1.8.1.: a-6, b-10, c-8, d-7, e-9, f-5, g-1, h-3, i-4, l-2, ll-12, m-13, n-11.

Apartado 1.9.1.: a-3, b-12, c-2, d-4, e-1, f-11, g-8, h-10, i-9, l-6, ll-7, m-5.

Apartado 1.9.2.: 1-b, 2-f, 3-c, 4-e, 5-d, 6-g, 7-a.

Apartado 1.9.3.: 1-h, 2-ñ, 3-e, 4-p, 5-t, 6-m, 7-f, 8-c, 9-q, 10-s, 11-n, 12-r, 13-l, 14-a, 15-i, 16-d, 17-b, 18-o, 19-g, 20-ll.

Apartado 1.13: 1-i, 2-g, 3-l, 4-h, 5-a, 6-b, 7-f, 8-d, 9-e, 10-c.

Apartado 2.2.1: a-7, b-14, c-15, d-18, e-22, f-23, g-24, h-11, i-9, l-21, ll-8, m-3, n-6, ñ-12, o-4, p-16, q-17, r-1, s-19, t-10, u-5, v-2, x-13, z-20.

Apartado 2.2.2: a-6, b-7, c-9, d-14, e-8, f-15, g-16, h-4, i-5, l-12, ll-1, m-19, n-17, ñ-18, o-11, p-3, q-10, r-20, s-13, t-2.

Apartado 2.2.3.: a-7, b-4, c-2, d-5, e-1, f-3, g--, h-6, i-9, l-8.

4. Referencias bibliográficas

A Biblia. Traducción ó galego das linguas orixinais (1992²). SEPT, Vigo.

BREA, M. (coord.) (1996): *Lírica Profana Galego-Portuguesa*. Centro Ramón Piñeiro de Investigacións Lingüísticas e Literarias, Santiago de Compostela.

CABANILLAS, R. (1976): *Da terra asoballada*. Akal, Madrid.

(1976 [1926]): *Na noite estrelecida*. Secretariado de publicacións de la Universidad de Santiago, Santiago de Compostela, 19.

CASTELAO (1953): *Os vellos non deben de namorarse: farsa en tres actos con un prólogo e un epílogo*. Galaxia, Vigo.

(1962³): *Cousas*. Galaxia, Vigo.

CASTRO, R. (1982): *Poesías*. Ed. do Patronato, Vigo.

CERVANTES, M. (1962 [1605-15]): *Don Quijote de La Mancha*. Planeta, Barcelona.

CURROS ENRÍQUEZ, M. (1979): *Obras completas*. Aguilar, Madrid.

FERRO RUIBAL, X. (1987): *Refraneiro Galego Básico*. Galaxia, Vigo.

Mª Rosario Soto Arias e Luís González García

- GRACIÁN, B. (1997 [1647]): *Oráculo manual y arte de prudencia*. Cátedra, Madrid.
- HIMA, M. (1998): *Sabiduría africana*. José J. de Olañeta editor, Barcelona.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1982): *Prosas Galegas*. Galaxia, Vigo
- MANUEL MARÍA (1972³): *Terra Cha*. Celta, Lugo.
- MICHAEL, I. (ed.) (1976): *Poema de Mio Cid*. Castalia, Madrid.
- MOREIRA DOS SANTOS, Mª A. (2000): *Dicionário de Provérbios, adágios, ditados, máximas, aforismos e frases feitas*. Porto editora, Porto.
- OTERO PEDRAYO, R. (1992⁴): *Os camiños da vida*. Galaxia, Vigo.
- RISCO, V. (1995): “O lobo da xente” en *O porco de pé e outras narracións*. Galaxia, Vigo, 187-196.
- SOTO ARIAS, Mª R. (2003): “Achegas a un diccionario de refráns” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 3, 2003.
- VÁZQUEZ SACO, F. (2003): “Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.